

Rostlina roku: vstavač kukačka

Česká botanická společnost se rozhodla každoročně vyhlašovat Rostlinu roku, a to právě od letoška. Inspirací byla akce Pták roku, která je již od roku 1992 organizována Českou společností ornitologickou. Touto iniciativou chce Česká botanická společnost upozornit širokou veřejnost na významné, ohrožené či jinak zajímavé druhy naší květeny, a vybízet tak k zájmu o rostliny, jejich sledování i praktické ochraně.

Pro rok 2021 byla hlavním výborem České botanické společnosti vybrána jedna z našich orchidejí, **vstavač kukačka** (*Anacamptis morio*, syn. *Orchis morio*). Důvodů je několik. Tato dříve na území České republiky hojná rostlina nyní patří mezi zákonem chráněné (silně ohrožené) a dle Červeného seznamu dokonce mezi kriticky ohrožené druhy naší květeny. Změny v obhospodařování krajiny v několika posledních desetiletích vedly u tohoto druhu, podobně jako u mnohých našich orchidejí, k razantnímu úbytku vhodných lokalit. Výběr kukačky také navazuje na loňský Rok orchidejí (vyhlášený Českým svazem ochránců přírody), české druhové jméno pak nechtěně připomíná inspiraci Českou společností ornitologickou.

Jak vypadá a kde roste vstavač kukačka

Vstavač kukačka je vytrvalá 7–40 cm vysoká bylina s květy světle až tmavě nachovými, vzácně i bílými. Latinské druhové jméno *morio* lze do češtiny překládat jako šašek nebo blázen a má vztah ke květům, respektive jejich horní části, která připomíná šaškovskou čepici. Listy začínají z hlízy rašit na podzim (během září a října) a vytvářejí přízemní růžici. V tomto vývojovém stadiu přečkávají zimu. V průběhu jara listová růžice dorůstá a v závislosti na nadmořské výšce a průběhu počasí rostliny vykvétají od druhé poloviny dubna do konce května. Zralé tobolky se tvoří relativně rychle po odkvětu a obsahují tisíce téměř prachových semínek. Ta se snadno rozšiřují, ale jen zřídka najdou vyhovující podmínky pro svůj růst. Semínka totiž neobsahují zásobní látky, a proto potřebují kromě vhodné půdy pomoc s klíčením – spojení s podhoubím určitých hub, které jim pomáhají čerpat vodu a živiny nutné pro klíčení a růst. Po odkvětu nadzemní část rostliny zasychá.

Tento vstavač můžeme zpravidla najít na zachovalých sušších, vzácněji i vlhčích loukách, pastvinách a křovinatých stráních od nížin do podhůří. Dobře snáší jak půdy bazické, tak kyselé (pH 5,5–8,6). Většinou

Detail vegetace s různými barevnými formami vstavače kukačky v jámě Komorní hůrky u Chebu. Žlutě kvetoucí jsou mochny jarní.

Foto J. Brabec, 2. 5. 2018

Pastvina skotu v severních částech Českého lesa hostící nejbohatší populaci vstavače kukačky v západních Čechách. V pozadí vrchol Dyleně, 940 m.

Foto J. Brabec,
12. 5. 2020

Sčítání kukaček pracovníky Správy CHKO Slavkovský les na Těšovských pastvinách v roce 2020.

Foto J. Brabec,
28. 4. 2020

nyní roste na mělčích půdách, často s neza-
pojenou vegetací, a upřednostňuje živinami
chudší místa. V minulosti byl v krajině často
přítomen. Díky velkým stabilním populacím
a lehkým semenům „putoval“ krajinou a ko-
lonizoval vhodná místa. V oblastech hojně-
ho výskytu tak zřejmě často vznikaly a zase
zanikaly drobné populace. Z naší republiky
je doloženo odhadem více než tisíc lokalit
a v některých územích byla kukačka tak hoj-
ná, že mnohdy nebyly ani zaznamenávány
konkrétní lokality. Od poloviny minulého
století však nastal její velmi rychlý ústup. Od-
hadujeme, že dnes přežívá jen kolem 20 % po-
pulací. Na Moravě se v současnosti vyskytuje

především na Znojemsku a v jihozápadní čás-
ti Bílých Karpat, v Čechách je kukačka dnes
velmi vzácná.

Situace v Čechách a na Moravě – včera a dnes

V Čechách bylo a dodnes je jedním z nejvý-
znamnějších území výskytu vstavače kukačky
zejména Předšumaví a navazující Horažďo-
vicko a Blatensko. Ještě v šedesátých letech
20. století existovalo v celém tomto území ně-
kolik stovek velkých lokalit. Obecně byl druh
nejčastější na tzv. ladech, často obecních, in-
tenzivně spásaných a narušovaných pastvi-
nách na pahorcích, příkrých stráních a v okolí

Záznam vegetace se vstavačem kukačkou na Komorní hůrce u Chebu se provádí pravidelně ve vymezené trvalé ploše. Na jaře 2019 byla vegetace v bývalé těžební jámě velmi suchá a vyprahlá.

.....
Foto J. Brabec,
9. 5. 2019

Ukázka kosení luk v přírodní rezervaci Bohyňská lada.

.....
Foto P. Bauer,
23. 6. 2020

rybníků, ale rostl také na sušších a vlhčích loukách, mezích a na okrajích lesů. Dnes je na Blatensku situace velmi špatná. Většina malých, ještě v 80. letech 20. století přežívajících lokalit podlehlá expanzi konkurenčně silných druhů (typicky trávě třtině křovištní). Na Horažďovicku není situace o mnoho lepší, ale u Svatého Pole se do dnešní doby zachovala druhá nejbohatší lokalita v České republice, kde ročně kvete až 10 000 rostlin. Velmi podobný průběh ústupu vstavače kukačky byl i v celém Předšumaví. Zatím určitou naději do budoucna dává několik malých členitějších území na Prachaticku a Sušicku, kde dosud existují další životaschopné populace.

A jak to vypadá v některých dalších oblastech Čech? Nejzápadnější Čechy (Karlovarský kraj, Tachovsko a Domažlicko) nepatří historicky mezi botanicky nejprozkoumanější území. Přesto je v herbářích a literatuře z tohoto území doloženo více než 90 lokalit. V posledních deseti letech se však podařilo kukačky nalézt jen na 22 z nich. Tři z nich téměř každoročně hostí tisíce kvetoucích rostlin. Na nejbohatší, objevené botaniky z CHKO Slavkovský les, kvetlo v dubnu 2020 neuvěřitelných 8 597 kukaček.

V severních Čechách, přesněji v Českém středohoří, byla koncem 80. let nalezena lokalita vstavače kukačky na Bohyňských ladech. Roste tam společně se vstavačem osmahlým a dalšími

Handrij Härtel vystudoval Českou zemědělskou univerzitu v Praze. Zabývá se vegetací a ochranou písčových oblastí střední Evropy. Na Správě národního parku České Švýcarsko působí jako ředitel sekce ochrany přírody. Na Přírodovědecké fakultě UK v Praze přednáší ochranu biodiverzity. V České botanické společnosti vede pracovní skupinu Ochrana přírody.

Odkvetlé rostliny vstavače kukačky.

Foto P. Bauer

druhy rostlin zachovalých bezkolencových luk a suchých trávníků. Počet kukaček na této lokalitě postupně dosáhl okolo 600 jedinců. Po devastaci louky divokými prasaty se velikost populace dostala asi na třetinu původního počtu rostlin. Před několika lety však došlo opakovaně k neshrabání sena po seči a následnému převládání v předjaří, čímž byly pravděpodobně zničeny nebo poškozeny přízemní růžice. Druh tak na lokalitě téměř vymizel. Místní patrioti se pokusili o vzkříšení populace vhodným načasováním seči, důsledným vyhrabáním stařiny a úklidem usušeného sena. Odměnou za dřinu bylo „znovuzrození“ kukaček na lokalitě. Každá jediná rostlina dává naději na zachování tohoto druhu a v jarním období přichází napětí, kolik jich vyrostle. V posledních letech zde kvete několik málo desítek rostlin.

O něco lepší než v Čechách je situace na Moravě, kde se na Znojemsku nachází nejbogatší současná lokalita v republice. Každoročně na ní kvete až 15 000 rostlin. Mapováním a biologií vstavače kukačky na celé Moravě se

v posledních dvaceti letech zabývá nevládní organizace Sagittaria. Výskyt druhu potvrdila na 82 lokalitách, což je pouze asi 16 % z původních 524 historicky známých. Při průzkumu Moravy však bylo nalezeno 99 nových lokalit, ale druh stále ustupuje. Například na území okresů Olomouc a Prostějov je z minulosti dokladováno 32 lokalit. Od roku 2000 zde byl vstavač kukačka ověřen na šesti lokalitách, v posledních deseti letech však jen na třech.

Proč mizí vstavač kukačka ze svých stanovišť?

Hlavními důvody zániku a snižování velikosti populací jsou změny využívání krajiny a obhospodařování a úbytek vhodných opylovatelů. Druh je citlivý na hnojení, a proto zmizel z intenzivněji obhospodařovaných luk. Protože je konkurenčně slabý, je v současnosti na mnohých lokalitách zásadním problémem absence obhospodařování a volných ploch bez stařiny a mechorostů, kde by mohla klíčit semena. V minulosti byly podzemní kulovité hlízy i příležitostně sbírány a používaly se k přípravě kvalitního salepu, který byl využíván v lidovém léčitelství. Ojedinele se bohužel i nyní setkáváme s vykopáváním kukačky lidmi, kteří ve snaze zkrášlit si skalku touto atraktivní orchidejí porušují zákon. Jedná se však o druh, který ke svému růstu potřebuje mykorhizní houbu, a proto na zahrádce nepřežije. V poslední době je často zaznamenáváno vyrývání a požíráání hlíz divokými prasaty, což může mít dopad na menší populace. Toto přímé ohrožení však bylo a je spíše lokální a v žádném případě není příčinou plošného ústupu druhu.

Velká část lokalit vstavače kukačky je nyní součástí chráněných území a má zajištěnou pravidelnou péči, a to buď sečí s odstraněním biomasy, nebo ovčí pastvou či střídáním seče s přepásáním. Na některých lokalitách dobře snáší i poměrně intenzivní pastvu dobytka. Přesto existuje řada lokalit, které odpovídající péči postrádají a zbytečně zanikají.

Vstavač kukačka je ukázkou krásy našich rostlin, ale také jejich dramatického ústupu a ohrožení.

Ing. Handrij Härtel, Ph.D.¹, Ing. Petr Bauer¹,

RNDr. Jiří Brabec², Mgr. Lenka Gillová³,

RNDr. Ivana Jongepierová³ & doc. Ing. Milan Štech, Ph.D.⁴

¹ Správa národního parku Český Švýcarsko

² Muzeum Cheb

³ Agentura ochrany přírody a krajiny ČR

⁴ Katedra botaniky, Přírodovědecká fakulta

Jihočeské Univerzity v Českých Budějovicích

h.hartel@npcs.cz, p.bauer@npcs.cz,

jiri.brabec@muzeumcheb.cz, lenka.gillova@nature.cz,

ivana.jongepierova@nature.cz, stech@prf.jcu.cz

Barevné odchylky květů
u vstavače kukačky
z různých lokalit v jižních
Čechách.
.....

Foto M. Štech

